

# UKRAIŃSKIE KORZENIE ROSYJSKIEGO ODRODZENIA RELIGIJNEGO PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

Przystępując do przedstawienia problemu zawartego w tytule, należy doprecyzować, że mówiąc o zjawisku religijnego odrodzenia w Rosji, skupię się na tym, co było jego intelektualnym wyrazem i zwieńczeniem, a mianowicie na religijnym wymiarze filozofii Srebrnego Wieku myśli rosyjskiej, na ukazaniu tych procesów i poglądów niektórych myślicieli, które przyczyniły się do jego powstania oraz do wskazania związków wóych filozofów z Ukrainą.

Dla tak ujętego zagadnienia rzeczą istotną jest przypomnienie, przynajmniej w zarysie, przebiegu i sposobu formowania się tkanki kulturowej w Imperium Rosyjskim. Co i kiedy było zasadniczym czynnikiem jej kształtowania? Jaka była jej specyfika i kontekst historyczny?

## 1. Ruś Kijowska a Imperium Rosyjskie.

### Kontekst kulturowy

Zbytnio nie zagłębiając się w refleksję nad ważnym dla Moskowii czasem przed Złotą Ordą oraz okresem jej panowania, należy zwrócić uwagę na fakt, że po przyłączeniu części ziem Rusi Kijowskiej do Księstwa Moskiewskiego w XVII stuleciu, kultura z terenów obecnej Ukrainy stała się wówczas dominująca. Badacze tego okresu

są zdania, że ogólnoruski język cerkiewny powstał wówczas, kiedy język używany na Rusi (po redakcji ksiąg liturgicznych), zdominował liturgiczny język cerkiewno-słowiański moskiewski. Podobnie działo się w procesie przekształcenia języka literackiego. Analogiczne tendencje miały miejsce w procesie formowania się muzyki wokalne i instrumentalnej, architektury kościelnej, malarstwa, edukacji etc. Wówczas Akademia Mohylańska stała się głównym ośrodkiem duchowego oświecenia Moskowii, a jej absolwenci zajmowali najwyższe stanowiska cerkiewne w kształtującym się imperium<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Н. Трубецкой, *Общеславянский элемент в русской культуре*, <<http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns10.htm>>, [dostęp: 06.11.2009], rozdział II; Н. Зернов, *Русское религиозное возрождение XX века*, Париж 1974, s. 60, 61; Н. Трубецкой, *К украинской проблеме*, <<http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns02.htm>>, [dostęp: 06.11.2009], rozdział I; Пор: В. Зеньковский, *История русской философии*, <[www.krotov.info/libr\\_min/08\\_z/enk/ovskiy\\_09.html](http://www.krotov.info/libr_min/08_z/enk/ovskiy_09.html)>, [dostęp: 21.12.12], s. 58–59; Г. Федотов, *Будет ли существовать Россия?*, <[www.krotov.info/library/21\\_f/fed/otov\\_02.htm](http://www.krotov.info/library/21_f/fed/otov_02.htm)>, [dostęp: 06.11.2009]; В. Горський, *Філософія в українській культурі: (методологія та історія)*. *Філософські нариси*, Київ 2001, s. 108–115; І. Бичко, *Київська школа екзистенційної філософії*, w: „Український часопис російської філософії. Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва)” 2003, nr 1, s. 37. Jednym z pierwszych „kolonizatorów” kulturowych, terenów Moskowii, był Epifanij Sławyneckij (?–1675), który po ukończeniu kijowskiej brackiej szkoły oraz, przypuszczalnie, któregoś z uniwersytetów europejskich, razem z 30. mnichami z Ukrainy, założył w Moskwie szkołę, która później została przekształcona na Moskiewską Słowiańsko-Grecko-Lacińską Akademię.

Również świadomość jakiegokolwiek powiązania Rusi Kijowskiej z Imperium Rosyjskim została nabyta przez owo Imperium na skutek kulturowego wpływu Ukrainy<sup>2</sup>.

Ihor Byczko jak również Nikołaj Trubieckoj byli zdania, że poprzez przedstawione wyżej procesy historyczne dokonywała się europeizacja kultury rosyjskiej. Trubieckoj utrzymywał, że bez owej „ukrainizacji” nie byłaby możliwa do zrealizowania europeizacja kultury rosyjskiej, z pojawieniem się w niej myśli egzystencjalnej, z natury swojej tej kulturze obcej<sup>3</sup>.

Wydaje się, że momentem istotnym w kształtowaniu się Imperium Rosyjskiego, szczególnie w jego przedrewolucyjnej postaci, były reformy Piotra I, dla których jako punkt odniesienia posłużyły kraje objęte przemianami dokonanymi na skutek rewolucji protestanckiej (Anglia, Prusy, Holandia), natomiast jako narzędzie praktycznego wcielenia owych reform, została wykorzystana już zeuropeizowana przez Polskę ówczesna kultura ukraińska<sup>4</sup>.

Skutki wspomnianych reform były tak dalekosiężne i miażdżące dla szeroko pojętej kultury, że stary obraz Rosji, jeszcze sprzed reform, można byłoby dostrzec jedynie

w pismach staroobrzędowców, natomiast kulturą, która wtedy była w stanie zabezpieczyć rozwój Imperium Rosyjskiego, była ówczesna kultura ukraińska<sup>5</sup>.

Warto przytoczyć również uwagi Oksany Zabuzko, dotyczące tego, że w wymiarze dziejowym Ukraina dla Imperium Rosyjskiego była tym samym, czym dla Imperium Rzymskiego była Grecja, która, mimo że militarnie została zdominowana przez Rzym, to jednak kulturowo sama podbiła okupantów. Etos rycerski starszyny kozackiej, jako wyraz średniowiecznego uniwersalizmu chrześcijańskiego z odpowiednimi inklinacjami, przejawiał się w sformułowaniu idei kulturowego podbicia Imperium Rosyjskiego jako duchowej misji Kijowa. W procesie realizacji owej wizji rolą Moskwy miało być wywyższenie Kijowa postrzeganego wówczas przez elity „małorosyjskie” (ukraińskie) jako „Drugie Jeruzalem”. Stąd pierwsze, i nie tylko, pokolenia starszyny hetmańskiej aktywnie działały w służbie na rzecz rozbudowy Rosji jako imperium prawosławnego ze stolicą duchową w Kijowie<sup>6</sup>.

## 2. Przywódcy odrodzenia religijnego w Rosji a ich nauczyciele

Po ogólnym nakreśleniu wpływu, który kultura ukraińska pierwotnie wywarła na kulturę rosyjską, należy zaprezentować

Slawyneckij był pomocnikiem Nikona w przeprowadzaniu reformy kościelnej. Zob. I. Огородник, В. Огородник, *Історія філософської думки в Україні*, Київ 1999, s. 204; L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, t. 1, Warszawa 1986, s. 10; В. Зеньковський, *Історія русскої...*, dz. cyt., s. 56, 89–90.

2 P. Шпорлюк, *Формування модерних націй. Україна – Росія – Польща*, tłum. z ang. Г. Касьянов, М. Климчук, М. Рябчук, Я. Стріха, Д. Матіяш, Х. Чушаак, Київ 2013, s. 261; P. Шпорлюк, *Україна: від імперської країни до незалежної держави*, w: P. Шпорлюк, *Формування модерних націй*, dz. cyt., s. 441–442.

3 І. Бичко, *Київська школа...*, dz. cyt., s. 38; Н. Трубецкой, *К української проблемі...*, dz. cyt., rozdział I; P. Шпорлюк, *Формування модерних націй*, dz. cyt., s. 73; W. Krzemieli, *Filozofia w cieniu prawosławia. Rosyjscy myśliciele religijni przelomu XIX i XX wieku*, Warszawa 1979, s. 12.

4 W. Zienkowski, w odróżnieniu od R. Szporluka, mówi, że ukraińskie „odrodzenie” XVI wieku było spowodowane koniecznością bronięcia się przed natarciem katolicyzmu. Zob. В. Зеньковський, *Історія русскої...*, dz. cyt., s. 58.

5 Н. Трубецкой, *Общеславянский элемент...*, dz. cyt., rozdział II; Zob. В. Зеньковський, *Історія русскої...*, dz. cyt., s. 85.

6 О. Забужко, *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*, Київ 2007, s. 353–354, 355–356; M. Riabczuk, *Świat rozszczępiiony, czyli o problemie „kresowej” ksenofobii*, w: M. Riabczuk, *Od Malorosji do Ukrainy*, tłum. z ukr. О. Hnatiuk, K. Kotyńska, Kraków 2002, s. 41; I. Огородник, В. Огородник, *Історія філософської...*, dz. cyt., s. 204, 220–221, 224–225, 227, 231–233; Riabczuk jest zdania, że słaby poziom sekularyzacji ówczesnej kultury ukraińskiej nie dokonał całkowitej asymilacji kultury rosyjskiej, lecz ukierunkował ją na kształtowanie się Rosji jako imperium. Zob. M. Riabczuk, *Okcydentaliści mimo woli: paradoksy ukraińskiego natiwizmu*, w: M. Riabczuk, *Od Malorosji do...*, dz. cyt., s. 66–67.

te nazwiska, które w późniejszej epoce zaznaczyły swą obecność w kulturze i twórczo przyczyniły się do odrodzenia religijnego w Rosji ogólnie oraz do tematycznego ukierunkowania religijnej myśli rosyjskiej w szczególności. Trzeba również podkreślić, że mówiąc o skali lub liczebności myślicieli religijnych końca XIX i początku XX wieku, to według Wiktora Krzemienia, choć stanowili oni niezwykle twórczą, to jednak niewielką i często odizolowaną grupkę wśród ówczesnej inteligencji, o nikłym zakresie oddziaływania. Była to, jak trafnie zauważa Krzemień, wysepka w oceanie materializmu, scjentyzmu i ateizmu<sup>7</sup>.

Warto zaznaczyć, że pierwszym świeckim filozofem chrześcijańskim Imperium Rosyjskiego, był Hryhorij Skoworoda (1722–1794), pochodzący ze szlachty kozackiej, do pokrewieństwa z którym odwoływał się Włodzimierz Sołowjow. Skoworodę, mówiąc w sposób uproszczony, można nazwać pierwszym spośród chrześcijańskich myślicieli kręgu Akademii Mochylańskiej w Kijowie XVIII wieku, tematycznie i światopoglądowo powiązanych przede wszystkim z religijnymi filozofami akademickimi Rosji następnego stulecia<sup>8</sup>. Natomiast, gdy

mówimy o głównych patronach duchowych rosyjskiego Renesansu, to na myśl przychodzi takie znane nazwiska, jak Włodzimierz Sołowjow (1856–1900) oraz Fiodor Dostojewski (1821–1881)<sup>9</sup> – osoby, które dla tych pierwszych były autorytetami intelektualno-moralnymi.

## 2.1 Dostojewski

Pomijając ten fakt, że ojciec Fiodora Dostojewskiego – Michaił (1789–1839) i przodkowie po stronie ojca przez kilka pokoleń mieszkali na terenie obecnej Ukrainy<sup>10</sup>, to sam Dostojewski był zdania, że został uformowany i jest kontynuatorem idei wyrażonych w twórczości Mikołaja Gogola<sup>11</sup> (1809–1852). Stąd nie sposób pominąć wkładu Gogola w procesy dokonujące się w kulturze ówczesnej Rosji.

Wspomniane już wyżej reformy Piotra I spowodowały odcięcie poszczególnych warstw społecznych od światopoglądu cerkiewnego oraz ujawniły konieczność odnalezienia lub sformowania nowej ideologii zastępczej. Najpierw, usiłując uformować pewną podstawę, zaczęto eksperymentować z humanizmem oświeceniowym, odwołując się do jego moralności lub „prawa

<sup>7</sup> W. Krzemień, *Filozofia w cieniu...*, dz. cyt., s. 26.

<sup>8</sup> В. Зеньковский, *История русской...*, dz. cyt., s. 64; Н. Лосский, *История русской философии*, Москва 1991, s. 5; С. Соловьев, *Владимир Соловьев: Жизнь и творческая эволюция*, Москва 1997, s. 33; W. Zienkowski również podaje, że w omawianym okresie historycznym odnowa życia monastycznego w Rosji, ze swoją ideą przewodnią wewnętrzną przemiany człowieka, przyczyniła się do uformowania środowiska, które było żyzną glebą dla rozwoju rosyjskiej religijnej myśli filozoficznej z pustelnią Optyńska jako jej ośrodkiem centralnym. Zob. В. Зеньковский, *История русской...*, dz. cyt., s. 61–64, 115–116; I. Cieślak, *Starcy пустыни Оптиньские*, Kraków 2005; O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, tłum. z ang. W. Jeżewski, Warszawa 2009, s. 222–225, 239; Porównania i analizy w zestawieniu biografii i twórczości H. Skoworody oraz M. Gogola, H. Skoworody i F. Dostojewskiego, jak i in. dokonał J. Barabasz. Zob. Ю. Барабаш, *Знаю людину... (Рівнобіжні перетини)*, w: Ю. Барабаш, *Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко*, Київ 2006, s. 147–266.

<sup>9</sup> W. Krzemień, *Filozofia w cieniu...*, dz. cyt., s. 11.

<sup>10</sup> П. Кралюк, *Українські предки Федора Достоевського*, w: „День” 2013, nr 179: <<https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayinski-predki-fedora-dostojevskogo>>, [dostęp: 02.02.2016]; Є. Сверстюк, *Українське коріння російської релігійної філософії*: <[http://www.ukrscope.com/index.php?option=com\\_content&task=view&id=36&Itemid=64](http://www.ukrscope.com/index.php?option=com_content&task=view&id=36&Itemid=64)>, [dostęp: 01.11.12]; О. Слепінин, *Пролітаючи над гніздом Достоевського*, w: „Дзкрало тижня” 2007, nr 3: <[https://dt.ua/SOCIETY/prolitayuchi\\_nad\\_gnizdom\\_dostoevskogo.html](https://dt.ua/SOCIETY/prolitayuchi_nad_gnizdom_dostoevskogo.html)>, [dostęp: 01.11.15]. Według córki Dostojewskiego, Luby (1869–1926), jej ojciec odziedziczył zdolności twórcze również od swoich ukraińskich przodków. Zob. Л. Достоевская, *Достоевский в изображении своей дочери*, Санкт-Петербург 1992, s. 23–24.

<sup>11</sup> Bezpośrednim odniesieniem do owego stwierdzenia jest zdanie, że „Wszyscyśmy wyszli spod płaszcza Gogola”, które błędnie jest przypisywane Fiodorowi Dostojewskiemu. Zob. К. Душенко, *Все мы вышли из гоголевской «Шинели»*, w: „Литературоведческий журнал” 2017, nr 41, red. Николюкина, s. 319–321.

naturalnego”. Z kolei pod koniec XVIII stulecia, do owej idei, pod wpływem Schellinga, została dołączona również zasada etyczna z jednoczesnym uwzględnieniem, wywodzącej się ze środowiska prawosławnego, mówiąc w wielkim uproszczeniu, „idei teurgicznej”, a używając języka współczesnego – świadomości historiozoficznego uniwersalizmu. Owa idea spowodowała powrót niektórych, spośród inteligencji rosyjskiej, do tematów religijnych, szukając w ten sposób możliwości do tworzenia nowych koncepcji w oparciu o Kościół Prawosławny<sup>12</sup> i zauważalną rolę w owej konceptualizacji wizji, jak i w tworzeniu kultury prawosławnej, wyniesionej z tradycji rodzimej kultury i etosu kozackiego, jaką odegrał Gogol<sup>13</sup>, traktując, przypuszczalnie, ów własny wysiłek jako pewną misję cywilizacyjną<sup>14</sup>.

Jednym z potwierdzeń danego rozumowania jest określenie tej decydującej roli, którą Gogol odegrał w formowaniu się literatury rosyjskiej z jej zainteresowaniem tematycznym w ogóle oraz literackiego języka rosyjskiego w szczególności. Według Borisa Eichembauma skryształizowanie się, w latach 30-tych XIX wieku, rosyjskiego języka literackiego było możliwe, dzięki połączeniu przez Gogola oraz jego literackich spadkobierców języka rosyjskiego i ukraińskiego, który to właśnie zachował swój zasób leksykalny i, w odróżnieniu od rosyjskiego, tak gwałtownie nie rozwarstwiał się na język pisany, literacki oraz ludowy. Wówczas język ukraiński został wykorzystany, jako narzędzie obniżenia stylu

literackiego z jednoczesnym zachowaniem jego delikatności<sup>15</sup>.

Jurij Tynianow, poświęcając jedną ze swoich prac wnikliwej analizie powiązania obu autorów oraz wpływowi Gogola na Dostojewskiego, a przede wszystkim postrzegania twórczości autora *Płaszcz* jako punktu wyjścia dla twórcy *Biednych ludzi*, zaznacza, że współcześni Dostojewskiemu myśliciele chętnie zobaczyli w nim bezpośredniego kontynuatora Gogola. Wissarion Bielinski, na przykład, nazywa Gogola ojcem Dostojewskiego, a Nikołaj Niekrasow mówi o nim jako o nowym Gogolu<sup>16</sup>.

Formalny wpływ Gogola na Dostojewskiego dostrzega się we wcześniejszych jego utworach. Między innymi w stylistyce tekstu graniczącej z parodiowaniem oraz w grze stylem widocznym w osobistej korespondencji, w używaniu tych samych lub podobnych nazwisk i imion. Charaktery Gogola stają się portretami psychologicznymi osobistości u Dostojewskiego oraz widać ich kontrastowość w zestawieniu z fabułą narracji. Klarownie ukazuje się komizm w obrazowaniu. Polemika, krytyka, jak również próby zdystansowania się oraz, jak mówi Tynianow, na końcu „bunt” i walka z Gogolem ukazują znaczenie, jakie twórczość Gogola wywarła na Dostojewskim<sup>17</sup>.

Nie sposób pominąć faktu, że przełomowe dla życia Dostojewskiego, areszt, skazanie na karę śmierci, niespodziewanie ułaskawienie oraz lata katorgi z późniejszą przymusową służbą w wojsku, były związane, między innymi, z przeczytaniem

<sup>12</sup> В. Зеньковский, *История русской...*, dz. cyt., s. 172–173.

<sup>13</sup> Там же, s. 173, 180; С. Єфремов, *Між двома душами, в: Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя*, red. В. Агеєва, Київ 2003, s. 22; О. Figes, *Taniec Natasy...*, dz. cyt., s. 235–236.

<sup>14</sup> М. Євшан, *Дві душі у Гоголя, в: Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя*, red. В. Агеєва, Київ 2003, s. 14–15.

<sup>15</sup> Б. Эйхенбаум, *Лермонтов. Опыт историко-литературной оценки*, Ленинград 1924, s. 135.

<sup>16</sup> Ю. Тынянов, *Достоевский и Гоголь (к теории пародии)*, Петроград 1921, s. 6; К. Мочульский, *Достоевский. Жизнь и творчество*, Paris 1980, s. 38, 41–42.

<sup>17</sup> Ю. Тынянов, *Достоевский и Гоголь...*, dz. cyt.; Zob. też К. Мочульский, *Достоевский...*, dz. cyt., s. 28–29.

na nielegalnym spotkaniu Koła Pietraszewskiego zabronionego wówczas listu Bielińskiego do Gogoła, a okres przed aresztowaniem dostojewista Konstantin Moczulski nazywa „gogolewskim okresem” w twórczości Dostojewskiego<sup>18</sup>.

Natomiast jeżeli chodzi o poziom idei i światopoglądu, to te myśli, które u Gogoła wybrzmiały na skutek jego bolesnego zderzenia się z realiami północnych stolic i poskutkowały w twórczości egzystencjalnymi tematami „zbędnych ludzi”, „skrzywdzonych i poniżonych”, później uzewnętrzniły się w dziełach, częściowo, Lwa Tołstoj (1828–1910) oraz w pełni w twórczości Dostojewskiego<sup>19</sup>.

Stąd mimo późniejszej polemiki, krytyki albo nawet wykpiwania Gogoła, swoje intelektualne fundamenty światopoglądu religijnego, jak zauważa Moczulski, refleksje na temat prawosławnego mesjanizmu, jedności sztuki i życia oraz sztuki i chrześcijaństwa (słynne „piękno zbawi świat”<sup>20</sup>), zbudowania społeczeństwa na gruncie Kościoła oraz, przede wszystkim – temat, któremu przedstawiciele religijnego odrodzenia Rosji przełomu XIX–XX wieku poświęcali szczególną uwagę – przemiany świata na drodze wewnętrznego oświecenia człowieka, Dostojewski zawdzięcza autorowi z Małorosji<sup>21</sup>.

## 2.2 Sołowjow

Kolejną osobą, której należy się przyjrzeć, przy omawianiu ukraińskich korzeni rosyjskiego odrodzenia religijnego, jest niemalże nieznanymi myśliciel z Ukrainy – Pamfil Jurkewycz, nauczyciel akademicki Sołowjowa, który przed Mikołajem Bierdiajewem, jak zauważają badacze, maksymalnie się przybliżył do poziomu zdolności formowania integralnych systemów filozoficznych<sup>22</sup>.

Pamfil Jurkewycz urodził się w 1826 roku w miasteczku Liplawie (obecnie obwód czerkaski, Ukraina) jako najstarszy z dziesięcioroga rodzeństwa, syn prawosławnego księdza Danyła Jurkewycza (1800–1848). Dziadek przyszłego filozofa był również duchownym prawosławnym w stopniu święceń diakonatu<sup>23</sup>. W sierpniu 1847 roku Jurkewycz został przyjęty do Duchownej Akademii w Kijowie<sup>24</sup>, i po jej ukończeniu, we wrześniu 1851 roku, został mianowany wykładowcą nauk filozoficznych w tejże akademii, w listopadzie 1858 roku profesorem nadzwyczajnym, z kolei w maju 1861 roku, profesorem zwyczajnym i w październiku, tego samego

<sup>18</sup> Tamże, s. 101–102, 145.

<sup>19</sup> Є. Маланюк, *Гоголь – Гоголь*, w: *Гоголь & Гоголь. До 200-ліття від дня народження М. В. Гоголя*, „Український культурологічний альманах” 2009, nr 76, red. Буряк, s. 448; Є. Маланюк, *Гоголь – Гоголь*, w: *Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя*, red. В. Агеєва, Київ 2003, s. 49–50; Д. Чижевський, *Про „Шинель” Гоголя*, w: *Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя*, red. В. Агеєва, Київ 2003, s. 205; Д. Чижевський, *Про „Шинель” Гоголя*, „Український культурологічний альманах” 2009, nr 76, red. Буряк, s. 188.

<sup>20</sup> Ф. Достоевский, *Идиот*, Москва 2003, s. 408.

<sup>21</sup> К. Мочульський, *Достоевський...*, dz. cyt., s. 138, 146, 282; Є. Маланюк, *Гоголь – Гоголь...*, dz. cyt., s. 488.

<sup>22</sup> В. Зеньковский, *История русской...*, dz. cyt., s. 450; Н. Лосский, *История русской...*, dz. cyt., s. 92–154.

<sup>23</sup> І. Юрас, *Памфіл Юркевич: подробиці біографії*, „Філософська думка. Український науково-теоретичний часопис” 1999, nr 4, red. Шинкарука, Конверського, s. 119–120; А. Тихолаз, *Передмова*, w: *Памфіл Юркевич. Вибране*, tłum. z ros. В. Недашківський, red. В. Жмир, Київ 1993, s. IV; С. Ярмусь, *Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина*, Вінніпег 1979, s. 12–13; Д. Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*, Київ 1992: <<http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>>, [dostęp: 31.10.12], s. 179; Н. Мозгова, *Київська Духовна Академія. 1819–1920. Філософський спадок*, Київ 2004, s. 189–190; А. Юркевич, *Замітка про життя й діяльність покійного професора філософії Памфіла Даниловича Юркевича*, w: П. Юркевич, *З рукописної спадщини*, tłum. z ros. i red. М. Ткачук, Київ 1999, s. 296; В. Соловьев, *О философских трудах П. Д. Юркевича*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений*, pod red. С. Соловьева, Том I, Санкт-Петербург 1911, s. 171; В. Горський, *Історія української філософії. Курс лекцій*, Київ 1997, s. 141.

<sup>24</sup> С. Кузьміна, *Творчість П. Д. Юркевича в контексті української філософської культури*, „Наукові записки. Філософія та релігієзнавство” 2002, nr 20, red. В. Горський, s. 65.

roku, zgodnie z rozporządzeniem cara, który po ponad dziesięcioletnim zakazie przywrócił z powrotem filozofię na uczelnie wyższe, stanął na czele Katedry Filozofii Moskiewskiego Uniwersytetu<sup>25</sup>.

Wywodząc się tzw. kijowskiej szkoły religijno-filozoficznej<sup>26</sup>, w wieku trzydziestu pięciu lat przeniesiony do Moskwy, Jurkewycz okazał się, jak utrzymuje Gustaw Szpet, jedynym właściwie przygotowanym naukowcem w Imperium Rosyjskim, który bez uzupełniającej edukacji na Zachodzie był w stanie objąć uczelnianą katedrę<sup>27</sup>, na której Sołowjow rozpoczął swoją naukę jesienią 1869 roku<sup>28</sup>.

Na poszczególnych etapach życia oraz w rozmaitych okolicznościach różne osoby wywierały określony wpływ na myśli i twórczość Sołowjowa, ale, według Wiaczesława Serbynienki, tylko trzy osoby miały na niego głęboki, osobisty i bezpośredni wpływ. Mowa jest o jego ojcu, historyku Siergieju Sołowjowie (1820–1879), o Dostojewskim i Jurkewyczu<sup>29</sup>. Również bratanek myśliciela, Siergiej Sołowjow (1885–1942), przytaczając wypowiedź

Siergieja Łukianowa, twierdzi, że żaden z profesorów Uniwersytetu w Moskwie nie był jego bezpośrednim kierownikiem lub nie miał na niego osobistego oddziaływania. W sposób podobny układały się relacje Sołowjowa z kolegami na uczelni albo rówieśnikami, wśród których nikt nie był jego bliskim przyjacielem lub nie podzielał jego postrzegania rzeczywistości. Jedynym wyjątkiem w środowisku akademickim był Jurkewycz, w którym Sołowjow odkrył swego nauczyciela i kierownika oraz od którego przejął szczególne ukierunkowanie lub zainteresowanie szeregiem tematów filozoficznych, jak również umiejętność zarządzania sprawami uniwersyteckimi<sup>30</sup>.

Według Serbinienki, w spuściźnie filozoficznej Sołowjowa szczególnie wyraźny wpływ Jurkewycza można zauważyć w konstruktywnym uzasadnieniu i „obronie” metafizyki na płaszczyźnie polemik naukowych oraz w całości dorobku twórczego<sup>31</sup>. W ślad za dyskusją, którą Jurkewycz próbował prowadzić z przedmarksistowskimi materialistami rosyjskimi, także Sołowjow, w swojej pracy magisterskiej *Кризис западной философии*<sup>32</sup> oraz artykule *Метафизика и положительная наука*<sup>33</sup>, usiłował przedstawić argumenty dowodzące zasadniczych braków oraz wykazać błędy zawarte w pojmowaniu rzeczywistości przez materialistów, jak i mankamenty w sposobie pozytywistycznego rozumowania, a ogólnie rzecz

<sup>25</sup> Н. Мозгова, *Київська Духовна...*, dz. cyt., s. 191; К. Фоменко, *Мои воспоминания о П.Д. Юркевиче*, „Груды Киевской духовной академии” 1911, No 12, s. 682; М. Ткачук, *Памфіл Юркевич і його рукописна спадщина*, w: П. Юркевич, *З рукописної спадщини*, dz. cyt., s. 13; А. Тихолаз, *Передмова...*, dz. tyt., s. V–VI; А. Юркевич, *Замітка про...*, dz. cyt., s. 298; С. Ярмусь, *Памфіл Данилович...*, dz. tyt., s. 13–14; В. Соловьев, *О философских трудах...*, dz. cyt., s. 172; В. Горський, *Історія української...*, dz. cyt., s. 142; Р. Піч, *Критичний розгляд П. Д. Юркевичем філософії Канта*, w: *Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст. Збірник наукових статей*, red. В. Горського, Київ 1995, s. 230.

<sup>26</sup> В. Горський, *Історія української...*, dz. cyt., s. 142.

<sup>27</sup> Г. Шпет, *Очерк развития русской философии*, t. 1, Москва 2008, s. 72; Н. Мозгова, *Київська Духовна...*, dz. cyt., s. 191; М. Ткачук, *Памфіл Юркевич...*, dz. cyt., s. 7.

<sup>28</sup> С. Соловьев, *Владимир Соловьев...*, dz. cyt., s. 46; Д. Саттон, *Життєвий шлях Володимира Соловйова*, „Дух і літера” 2006, nr 15–16, s. 446; С. Лукьянов, *О В. С. Соловьеве в его молодые годы. Материалы к биографии*, Книга 1, Петроград 1916, s. 2.

<sup>29</sup> В. Сербиненко, *Историко-философская преемственность: П. Д. Юркевич и В. С. Соловьев*, w: *Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст. Збірник наукових статей*, red. В. Горського, Київ 1995, s. 102.

<sup>30</sup> С. Соловьев, *Владимир Соловьев...*, dz. cyt., s. 49, 51, 87; С. Лукьянов, *О В. С. Соловьеве...*, dz. tyt., s. 175; Po śmierci Jurkewycza, Sołowjow zastąpił go na Uniwersytecie, stając na czele katedry. Zob. С. Соловьев, *Владимир Соловьев...*, dz. cyt., s. 82–83; В. Сербиненко, *Историко-философская преемственность...*, dz. cyt., s. 102.

<sup>31</sup> Tamże, s. 102; Zob. też. Т. Писарчик, *Формирование философских взглядов В. С. Соловьева*, w: *Вестник ОГУ* 2008, No 5(86), red. Ж. Ермаковой, s. 14–22.

<sup>32</sup> В. Соловьев, *Кризис западной философии (против позитивистов)*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений...*, dz. cyt., s. 27–151.

<sup>33</sup> В. Соловьев, *Метафизика и положительная наука*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений...*, dz. cyt., s. 197–205.

biorąc, przedstawiając metafizykę jako alternatywę wobec tego typu filozofii<sup>34</sup>. Również korzystając z tych samych co Jurkewycz źródeł, zwracał szczególną uwagę i wysoko cenił dorobek Emanuela Swedenborga (1688–1772) oraz dzieła Jakuba Böhme'go (1575–1624)<sup>35</sup>, a także przejął od swego nauczyciela i rozwijał naukę o ideach<sup>36</sup>.

Płaszczyną, gdzie można szczególnie wyraźnie dostrzec znaczenie wpływu Jurkewycza na Sołowjowa jest, mimo różnorodnych i zawiłych poszukiwań w młodości, uformowanie go jako filozofa chrześcijańskiego, który w swoim późniejszym dorobku był w stanie wskazać na znaczenie i rolę chrześcijaństwa w filozofii oraz, co w całościowym spojrzeniu na religijną filozofię rosyjską końca XIX, początku XX wieku nie jest takie oczywiste, odpowiednio rozróżnić i określić wiarę, rozum i wiedzę w wymiarze teoriopoznawczym oraz w doświadczeniu życiowym<sup>37</sup>. Z kolei same idee filozoficzne swego nauczyciela oraz jego rys biograficzny Sołowjow opisał w artykule *О философских трудах П. Д. Юркевича*<sup>38</sup>.

Dokonując pobieżnej oceny, możemy stwierdzić, że to, co Sołowjow opracował i ukazał jako rozumowanie dotyczące Sofii, Bogocześnictwa oraz wszechjedności<sup>39</sup>, Jurkewycz, pomimo że nie używał

takich sformułowań jak „Sofia”, „bogocześnictwo”, „wszechjedność”, wcześniej analizował i przedstawiał jako tematy związane z integralnością istoty ludzkiej, jedności rozumu i serca, oraz naturalnych predyspozycji ludzkich do życia w zgodzie z Bogiem sobie podobnym<sup>40</sup>.

Podsumowując przedstawiony proces wpływu kultury ukraińskiej na rosyjską w ogóle oraz, szczegółowo powiązanie Dostojewskiego i Gogola, a także Sołowjowa z Jurkewyczem, dostrzegając w owych powiązaniach korzenie rosyjskiego odrodzenia religijnego, możemy również zauważyć interesującą tendencję, która pozwala odkryć, z jednej strony podstawę, a z drugiej – pozwala rozróżnić swoiste ukierunkowania jednej i drugiej tradycji filozoficznej. Zajmując się i badając szeroko pojętą ideę jedności, tacy ukraińscy myśliciele, jak Skoworoda, Jurkewycz, Gogol, najczęściej reflektowali nad ową ideą, stawiając w centrum osobę ludzką w jej wymiarze moralnym, z jednoczesnym uwzględnieniem tego, że celem istoty ludzkiej jest jej jedność wewnętrzna, harmonia, dążenie do moralnego dobra i doskonałości, zgodność serca i rozumu, pokój z innym, itd.

Natomiast w wydaniu kultury rosyjskiej owo rozumienie jedności, przyniesione i zaszczerpione przez, między innymi, wymienionych przedstawicieli kultury ukraińskiej już się rozwijało w kategoriach „wszechjedności” pojmowanej jako jedność lub unitarność państwa, społeczeństwa, procesu historycznego, jedność postępu oraz tradycji.

<sup>34</sup> В. Соловьёв, *Метафизика и положительная наука*, w: В. Соловьёв, *Собрание сочинений...*, dz. cyt., s. 197–205.

<sup>35</sup> В. Сербиненко, *Историко-философская преемственность...*, dz. cyt., s. 102–103, 106.

<sup>36</sup> Там же, s. 105.

<sup>37</sup> Е. Ковалева, *Платоническая онтология Владимира Соловьёва как основание его эстетической мысли*, „Вестник РГГУ”, 2014, nr 10, red. Пивовар, s. 68.

<sup>38</sup> В. Соловьёв, *О действительности вьшнего мира и основани метафизического познания (отвьтъ К. Д. Кавелину)*, w: В. Соловьёв, *Собрание сочинений...*, dz. cyt., s. 216–226; В. Соловьёв, *Историческія дѣла философіи*, w: В. Соловьёв, *Собрание сочинений...*, dz. cyt., s. 399–414; В. Соловьёв, *Теоретическая философія*, w: В. Соловьёв, *Собрание сочинений*, red. С. Соловьёва, t. 9 Санкт-Петербург 1913, s. 89–167; В. Сербиненко, *Историко-философская преемственность...*, dz. cyt., s. 105–109.

<sup>39</sup> В. Соловьёв, *О философских трудах П. Д. Юркевича*,

w: В. Соловьёв, *Собрание сочинений...*, dz. cyt.

<sup>40</sup> П. Юркевич, *Серце та його значення у духовному житті людини. Згідно з ученням слова Божого*, w: П. Юркевич, *Вибране...*, dz. cyt., s. 73–114; П. Юркевич, *Серце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия*, w: П. Д. Юркевич, *Философские произведения*, Москва 1990: <<http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=138484>>, [dostęp: 25.10.12].

## BIBLIOGRAFIA

- Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, t. 1, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1986.
- Cieślak, I., *Starcy pustyni Optyńskie*, Wydawnictwo Homini, Kraków 2005.
- Figes, O., *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, tłum. z ang. W. Jeżewskiego, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2009.
- Krzemień, W., *Filozofia w cieniu prawosławia. Rosyjscy myśliciele religijni przełomu XIX i XX wieku*, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1979.
- Riabczuk, M., „Świat rozszczępiony, czyli o problemie «kresowej» ksenofobii”, w: M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, tłum. z ukr. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, TAiWPN UNIVERSITAS, Kraków 2002, s. 36–49.
- Riabczuk, M., „Okcydentaliści mimo woli: paradoksy ukraińskiego natywizmu”, w: M. Riabczuk, *Od Małorosji do Ukrainy*, tłum. z ukr. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, TAiWPN UNIVERSITAS, Kraków 2002, s. 5–96.
- Барабаш Ю., „Знаю людину...” (*Рівнобіжні перетини*), w: Ю. Барабаш, *Вибрані студії. Скворода. Гоголь. Шевченко*, Києво-Могилянська академія, Київ 2006, s. 147–266.
- Бичко І., *Київська школа екзистенційної філософії*, w: „Український часопис російської філософії. Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва)” 2003, nr 1, s. 29–41.
- Горський В., *Історія української філософії. Курс лекцій, Наукова думка*, Київ 1997.
- Горський В., *Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Філософські нариси*, Центр практичної філософії, Київ 2001.
- Достоевская Л., *Достоевский в изображении своей дочери*, Андреев и сыновья, Санкт-Петербург 1992.
- Достоевский Ф., *Идиот*, Олма-Пресс, Москва 2003.
- Душенко К., *Все мы вышли из гоголевской «Шинели»*, w: „Литературоведческий журнал” 2017, nr 41, red. Николукина, ИНИОН РАН, s. 319–321.
- Євшан М., *Дві душі у Гоголя*, w: *Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя*, red. В. Агеева, Київ 2003, Факт, s. 11–16.
- Єфремов С., *Між двома душами*, w: *Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя*, pod. red. В. Агеева, Київ 2003, Факт, s. 17–34.
- Забужко О., *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*, Факт, Київ 2007.
- Зеньковський В., *История русской филологии*: <[www.krotov.info/libr\\_min/08\\_z/enk/ovsky\\_09.html](http://www.krotov.info/libr_min/08_z/enk/ovsky_09.html)>, [dostęp: 21.12.12].
- Зернов Н., *Русское религиозное возрождение XX века*, YMCA-PRESS, Париж 1974.
- Ковалева Е., *Платоническая онтология Владимира Соловьева как основание его эстетической мысли*, „Вестник РГГУ” 2014, nr 10, red. Пивовар, Издательский центр РГГУ, s. 66–75.
- Кралюк П., *Українські предки Федора Достоевського*, w: „День” 2013, nr 179: <<https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayinski-predki-fedora-dostoievskogo>>, [dostęp: 02.02.2016].
- Кузьміна С., *Творчість П. Д. Юркевича в контексті української філософської культури*, w: „Наукові записки. Філософія та релігієзнавство” 2002, nr 20, red. Горський, Видавничий дім „Києво-Могилянська Академія”, s. 64–69.

- Лосский Н., *История русской философии*, Советский писатель, Москва 1991.
- Лукьянов С., *О В. С. Соловьеве в его молодые годы. Материалы к биографии*, т. 1, Сенатская типография, Петроград 1916.
- Маланюк Є., *Гоголь – Гоголь*, w: *Гоголь & Гоголь. До 200-ліття від дня народження М. В. Гоголя*, „Український культурологічний альманах” 2009, nr 76, red. Буряк, s. 434–450.
- Маланюк Є., *Гоголь – Гоголь*, w: *Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя*, red. В. Агеєва, Київ 2003, Факт, s. 35–52.
- Мочульский К., *Достоевский. Жизнь и творчество*, YMCA-PRESS, Paris 1980.
- Мозгова Н., *Київська Духовна Академія. 1819–1920. Філософський спадок*, Книга, Київ 2004.
- Огородник І., Огородник В., *Історія філософської думки в Україні*, Вища школа, Київ 1999.
- Писарчик Т., *Формирование философских взглядов В. С. Соловьева*, w: *В. С. Соловьев и Ф. Шеллинг*, „Вестник ОГУ” 2008, No 5, red. Ермаковой, s. 14–22.
- Піч Р., *Критичний розгляд П. Д. Юркевичем філософії Канта*, w: *Спадщина Памфила Юркевича: світовий і вітчизняний контекст. Збірник наукових статей*, red. В. Горського, Видавничий дім „КМ Academia”, Київ 1995, s. 230–242.
- Саттон Д., *Життєвий шлях Володимира Соловйова*, „Дух і літера”, nr 15–16, red. Кісіцької, В. Залевського, Дух і літера, Київ 2006, s. 444–458.
- Сверстюк Є., *Українське коріння російської релігійної філософії*: <[http://www.ukrscope.com/index.php?option=com\\_content&task=view&id=36&Itemid=64](http://www.ukrscope.com/index.php?option=com_content&task=view&id=36&Itemid=64)>, [dostęp: 01.11.12].
- Сербиненко В., *Историко-философская преемственность: П. Д. Юркевич и В. С. Соловьев*, w: *Спадщина Памфила Юркевича: світовий і вітчизняний контекст. Збірник наукових статей*, red. В. Горського, Видавничий дім “КМ Academia”, Київ 1995, s. 101–110.
- Слепинін О., *Пролітаючи над гніздом Достоевського*, w: „Дзкркало тижня” 2007, nr 3: <[https://dt.ua/SOCIETY/prolitayuchi\\_nad\\_gnizdom\\_dostoevskogo.html](https://dt.ua/SOCIETY/prolitayuchi_nad_gnizdom_dostoevskogo.html)>, [dostęp: 01.11.15].
- Соловьев С., *Владимир Соловьев: Жизнь и творческая эволюция*, Республика, Москва 1997.
- Соловьев В., *Кризис западной философии (против позитивистов)*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений*, red. С. Соловьева, t. 1, Просвещение, Санкт–Петербург 1911, s. 27–151.
- Соловьев В., *Метафізика и положительная наука*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений*, red. С. Соловьева, t. 1, Просвещение, Санкт–Петербург 1911, s. 197–205.
- Соловьев В., *О действительности внешнего мира и основании метафизического познания (отвѣтъ К. Д. Кавелину)*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений*, pod red. С. Соловьева, t. 1, Просвещение, Санкт–Петербург 1911, s. 216–226.
- Соловьев В., *О философских трудах П. Д. Юркевича*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений*, pod red. С. Соловьева, t. 1, Просвещение, Санкт–Петербург 1911, s. 171–196.
- Соловьев В., *Теоретическая философия*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений*, red. С. Соловьева, t. 9, Просвещение, Санкт–Петербург 1913, s. 89–167.
- Соловьев В., *Историческія дѣла философии*, w: В. Соловьев, *Собрание сочинений*,

- pod red. С. Соловьева, t. 1, Просвещение, Санкт–Петербург 1911, s. 399–414.
- Тихолаз А., *Передмова*, w: *Памфіл Юркевич. Вибране*, tłum. z ros. В. Недашківський, red. В. Жмир, Видавничий дім „КМ Academia”, Київ 1993, s. III–XIV.
- Ткачук М., *Памфіл Юркевич і його рукописна спадщина*, w: П. Юркевич, *3 рукописної спадщини*, tłum. z ros. i red. М. Ткачук, Видавничий дім „КМ Academia”, Університетське видавництво “Пульсари”, Київ 1999, s. 7–14.
- Трубецкой Н., *Общеславянский элемент в русской культуре*: <<http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns10.htm>>, [dostęp: 06.11.2009].
- Трубецкой Н., *К украинской проблеме*: <<http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns02.htm>>, [dostęp: 06.11.2009].
- Федотов Г., *Будет ли существовать Россия?*: <[www.krotov.info/library/21\\_f/fedotov\\_02.htm](http://www.krotov.info/library/21_f/fedotov_02.htm)>, [dostęp: 06.11.2009].
- Фоменко К., *Мои воспоминания о П.Д. Юркевиче*, w: *Труды Киевской духовной академии*, No 12, Киевская Лаврская типография, Київ 1911, s. 680–688.
- Чижевський Д., *Нариси з історії філософії на Україні, Київ 1992*: <<http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm>>, [dostęp: 31.10.12].
- Чижевський Д., *Про „Шинель” Гоголя*, w: *Гоголь & Гоголь. До 200-ліття від дня народження М. В. Гоголя*, ”Український культурологічний альманах” 2009, nr 76, red. Буряк, s. 188–212.
- Чижевський Д., *Про „Шинель” Гоголя*, w: *Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя*, red. В. Агеева, Київ 2003, Факт, s. 205–229.
- Шпорлюк Р., *Формування модерних націй. Україна – Росія – Польща*, tłum. z ang. Г. Касьянов, М. Климчук, М. Рябчук, Я. Стріха, Д. Матіяш, Х. Чушаак, Дух і літера, Київ 2013.
- Шпет Г., *Очерк развития русской философии*, t. 1, РОССПЭН, Москва 2008.
- Эйхенбаум Б., *Лермонтов. Опыт историко-литературной оценки*, Государственное издательство, Ленинград 1924.
- Юрас І., *Памфіл Юркевич: подробиці біографії*, „Філософська думка. Український науково-теоретичний часопис” 1999, nr 4, red. В. Шинкарука, А. Конверського, s. 119–138.
- Юркевич А., *Замітка про життя й діяльність покійного професора філософії Памфіла Даниловича Юркевича*, w: П. Юркевич, *3 рукописної спадщини*, tłum. z ros. i red. М. Ткачук, Wydawnictwo Видавничий дім “КМ Academia” oraz Університетське видавництво “Пульсари”, Київ 1999, s. 296–301.
- Юркевич П., *Серце та його значення у духовному житті людини. Згідно з ученням слова Божого*, w: П. Юркевич, *Вибране*, tłum. z ros. В. Недашківський, red. В. Жмир, Видавничий дім “КМ Academia”, Київ 1993, s. 73–114.
- Юркевич П., *Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия*, w: П. Д. Юркевич, *Философские произведения*, Москва 1990: <<http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=138484>>, [dostęp: 25.10.12].
- Ярмусь С., *Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина*, Вінніпег 1979.

## Ukrainian roots of the Russian religious revival of the turn XIX and XX century

(Summary)

After joining the territories of West Ruthenia to Moscow, the area of the future Tsarist Empire was subjected to a cultural influence that accelerated its transformation and cultural development in the European direction, and at the end of the nineteenth and early twentieth century contributed to the religious revival of Russia in its intellectual dimension in the form of religious philosophy. People who exerted a significant influence on the two main "spiritual patrons" of the religious Renaissance were Gogol and

Jurkewycz. Their themes and ideas, based on the Christian dimension of perception of reality, had a decisive impact on the output of Dostoyevsky and Soloviev, whose works, in turn, was a reference point for later representatives of the Silver Age of Russian religious thought.

**Key words:** religious revival in Russia, cultural history, Dostoyevsky, Gogol, Soloviev, Jurkevych

### VITALIY KASHCHUK:

Urodził się w 1983 r. w m. Chmielnicki (Ukraina). W 2001 roku został przyjęty do Duchownego Seminarium Misyjnego „Redemptoris Mater” w Warszawie. W trakcie Seminarium odbywał praktyki misyjne w różnych regionach Polski, Białorusi, Gruzji, Rosji, Kazachstanu i Włoch. W 2011 roku uzyskał stopień magistra teologii na Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie (Sekcja św. Jana Chrzciciela), broniąc pracy magisterskiej pod tytułem: *Główne*

*powołanie człowieka w świecie w filozofii M. Bierdiajewa*. Po siedmioletnim okresie pracy duszpasterskiej w Warszawie, od 2018 roku posługuje jako wicerektor i prefekt studiów Międzynarodowego Duchownego Seminarium Misyjnego „Redemptoris Mater” w Winnicy (Ukraina). W 2019 roku na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej UKSW obronił pracę doktorską pod tytułem: *Idea doskonałości jako źródło moralności w myśli filozoficznej Pamfila Jurkewycza*.